

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

УДК 172 + 159.9.072.5 + 159.923.4 + 61:2 + 311.2 + 316.66 + 371.47.022

МОРГУН Володимир Федорович

кандидат психологічних наук, професор кафедри психології

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ІНОБУТТЯ ОСОБИСТОСТІ ПІСЛЯ СМЕРТІ ТА АПРОБАЦІЯ МЕТОДИКИ СОЦІОМЕТРИЧНОГО КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ СТАВЛЕННЯ НАЩАДКІВ ДО ВИДАТНОГО ДІЯЧА

У статті дається теоретичний аналіз змісту, емоційного знаку переживання та локалізації інобуття особистості після смерті як цінностей людини, що локалізуються в її діяннях, творіннях та спогадах нащадків. Наводиться опис і апробація авторської методики соціометричного контент-аналізу ставлення спільноти сучасних нащадків до видатної історичної постаті на прикладі українського педагога та соціального психолога зі світовим ім'ям А. С. Макаренка. Емпіричне дослідження розподілу авторів сучасного макаренківського збірника методом соціометричного контент-аналізу текстів виявило домінування амбівалентного ставлення попутників до спадщини великого педагога.

Ключові слова: криза смерті, інобуття особистості після смерті, діяння, творіння, пам'ять про людину, методика соціометричного контент-аналізу ставлення нащадків до видатного діяча, типи нащадків: винищувачі, опоненти, попутники, поминальники, популяризатори, соратники, послідовники.

Постановка проблеми. У часи війни або геноциду зростання техногенних катастроф та тероризму стає особливо актуальною, викликає інтерес проблема **ставлення до смерті**, сприйняття закінчення життя і страху смерті як особливо переживання. Криза смерті на індивідуальному життєвому шляху (Дзюба, Коваленко, 2013; Моргун, Ткачева, 1981) та кризові явища депопуляції суспільства накладаються та призводять до взаємно підсилюючого ефекту.

© В. Ф. Моргун, 2018

orcid.org/0000-0001-8551-5123

<https://doi.org/10.5281/zenodo.1342365>

У моністичній теорії багатовимірною розвитку особистості, розробленої автором, виділено п'ять інваріантів структури особистості, в числі яких – потребо-вольові переживання («пристрасність», за О. М. Леонтьєвим) людини. Потребо-вольові переживання «задаються протиріччям між життям індивіда (задоволенням потреб) і смертю (блокуванням або припиненням обміну речовин, енергії та інформації організму з середовищем)» (Моргун, 1992, с.29).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із огляду на «Біблію», в українському богослов'ї існує чотири терміни на позначення стану людини по смерті: 1) *ад* (або *шеол*, *смерть*, *гріб*, *яма*) – загальний стан мертвих до воскресіння Христового: туди зійшов Христос по смерті, щоб визволити праведників; після воскресіння Христового він лишається як стан нерозкаяних грішників, які очікують остаточного засуду; цей стан тимчасовий; 2) *пекло* (*вогонь вічний*, *вогонь геєнний*) – ідентифікується зі станом сатани-диявола і ангелів його (пор. Мт. 25:41; «ворота пекла» Мт. 16:18); остаточний стан терпіння нерозкаяних грішників після воскресіння мертвих і останнього суду; цей стан вічний; 3) *рай* (*рай небесний*, *лоно Авраама*, *перше небо*) – стан розкаяних грішників (наприклад, розкаяний розбійник, Лк. 23:43) і праведників після воскресіння Христового, які очікують воскресіння мертвих, і остаточне блаженство в Бозі; цей стан тимчасовий і в ньому різні ступені блаженства; 4) *небо* (*небеса*, *царство*) – остаточний стан праведників у Божому блаженстві після воскресіння мертвих і останнього суду; цей стан вічний.

Цікаву притчу про Смерть і Ковалю знаходимо в сучасному православному фольклорі. Якось прийшла стара Смерть із косою до Ковалю. Той подумав, що помер. Не бійся мене, Ковалю, ти – живий, а я прийшла косу виправити та наточити, бо затупилася. Майстер отямився, почав косу лагодити та вголос міркує: «Скільки ж мільйонів людей страчено цим інструментом?». Смерть почувла й образилася: «Жодного життя не відібрала! Це ви, люди, війнами, чварами, хворобами, гріхами вкорочуєте собі віку або помираєте від старості. А я після вашої смерті на тому світі виконую волю Божу й лише доправляю – кого до Аду, кого до Раю». Взяла Смерть косу, подякувала за роботу і пішла. А Коваль услід здивовано запитусь: «А чим же

тоді косу затупила?». «Щось останнім часом дорога до раю дуже бур'яном заростає...», – відповіла стара.

Щодо терміну тривалості власного життя, існують декілька позицій. Перша – *невтручання*, «на те – воля Божа».

Масмедіа зафіксували неординарний випадок підготовки до смерті в одній із країн колишнього СРСР. Учителька іноземної мови займалася репетиторством у себе вдома. Раптом по школі поповзли чутки про розбещення одного з учнів. Який же був подив міліціонерів і батьків, які застали вчительку в купальнику біля... труни, а вдягнутого учня з... фотокамерою. На питання – що відбувається, вчителька дала таке пояснення: вона попросила учня зробити фотосесію з нею в труні в різному вбранні, адже жінка і після смерті хоче виглядати... красивою!

Друга позиція – штучне *скорочення терміну життя*. Видатний польський педагог-гуманіст Януш Корчак серед прав дитини декларує: «Право дитини на смерть».

Для полегшення або припинення страждань невиліковно хворих створюються спеціальні заклади – хоспіси, в деяких країнах дозволено скорочувати життя і, як це не парадоксально звучить, практикується гуманна смерть від рук лікарів – евтаназія.

В. А. Роменець стверджує: «Психологія вказує на два механізми, що допомагають людині пристосуватися до своєї хвороби – *регресію* та *самовідречення*» (Роменець, 1989, с. 165).

Хоспіс – заклад для надання медичної та соціальної, психологічної допомоги хворим із обмеженим прогнозом життя. Основне завдання – надати допомогу, знеболити, дати можливість відійти з життя достойно. Іншими словами, забезпечення гідного життя до останнього подиху безнадійно хворої людини.

Евтаназія (грец. «добре» + «смерть») – практика припинення (або скорочення) лікарем життя людини з невиліковним захворюванням, яка відчуває нестерпні муки, на задоволення прохання хворого в безболісній або мінімально болісній формі з метою припинення страждань.

Самогубство, зазвичай, засуджується релігією та суспільством. Пояснюється слабкістю людини перед тиском негативних обставин різного характеру. Але в певних культурах воно, навпаки, героїзується.

Харакірі – японське ритуальне самогубство шляхом розрізання живота мечем. За уявленнями середньовічних японців, людська *душа* розміщується у животі, тому його розтинання було останнім доказом чесності людини. Відповідно, самурай, що вчиняв харакірі, проявляв сміливість і востаннє засвідчував чистоту своїх помислів. Як наслідок цієї героїзації побутові самогубства в сучасній Японії й досі не отримали ані морального осуду, ані кримінального покарання. Звідси і парадоксальна статистика, за даними якої японці є світовими лідерами за тривалістю життя і, водночас, за кількістю... самогубств. Із хокку автора, за японськими мотивами:

«*Йти на роботу: вмирати?*

Чи – радуватися

Життю!»

«В ситуації самопожертви – пише Роменець – існує ствердження життя як такого, життя інших людей. Воно породжує моральний катарсис, позбавляючи смерть її тупості» (Роменець, 1989, с. 162]. І далі: «Не стільки психотерапія, стільки філософія може запропонувати такі прийоми *перетворення натурального страху смерті в культурний героїчний ентузіазм*, який дозволить людині зберегти гідність перед лицем смерті» (там само, с. 168). «Життя, що присвячене іншим людям, виключає однобічний страх особистого знищення. Хто робить індивідуальний внесок у культуру людства, той за життя переживає почуття безсмертя» (там само, с. 167). Парадокс воєн: слід героїзувати вояків, але війни – слід піддавати анафемі.

Із біографії, наприклад, великого французького письменника Стендаля (Анрі Бейля) дізнаємося, що, помираючи 23 березня 1742 року від другого інсульту, він зробив пророцтво, яке збулося, стосовно того, що Франція оцінить і світ перекладе багатьма мовами його романтичні художні твори лише через 50 років після смерті (авторство його есе в англійських журналах було встановлено через... 100 років!).

Третя позиція – спроба *продовження терміну життя*: за рахунок здорового способу життя, покращення медичного забезпечення. Кріомедицина вже практикує охолодження тіла/мозку клієнта і зберігання його до того періоду у віддаленій перспективі, коли досягнення медико-біологічної науки і

практики зможуть повторно оживити людину і, можливо, навіки.

Переселення душі, реінкарнація (грец. «знову» + «втілення»), *перевтілення* – релігійно-філософська доктрина, згідно з якою на шляху до безсмертя сутність живої істоти перевтілюється знову і знову з одного тіла в інше. Цю безсмертну сутність часто називають духом або душею, «божественною іскрою», «вищим» або «істинним Я». Згідно з подібними віруваннями у кожному житті розвивається нова *індивідуальна особистість* у фізичному світі, але одночасно певна частина «Я» індивідуума залишається незмінною, переходячи з тіла в тіло у низці перевтілень. Також існують уявлення про те, що ланцюг перевтілень має деяку мету і душа в ньому зазнає *еволюції*. Вчення про переселення душ притаманне ряду релігійних систем, а також зустрічається у відриві від якоїсь релігійної системи (в особистому *світогляді*).

У буддизмі, наприклад, махаяни (отримав розвиток у Тибеті, Китаї, Японії та Кореї), залежно від співвідношення праведних та гріховних вчинків, скоєних раніше, душа живої істоти після смерті потрапляє в світ Не-Форм, світ Форм або один із шести станів буття у світі Пристрастей: 1) Оселя богів, 2) Оселя напівбогів, 3) Оселя людства, 4) Тварини, 5) Духи та привиди, 6) нарака – пекельні істоти (Бхактиведанта, 1997).

Благочестиві душі потрапляють до оселі богів, де насолоджуються небесними задоволеннями доти, поки сприятлива карма не вичерпається, і ця насолода також пов'язана зі стражданням – від усвідомлення недовговічності насолоди та неможливості приймати рішення. Розбещені душі потрапляють до світу нараків, де залишаються на деякий час, відповідно до тяжкості скоєних ними гріхів. Напівбогами народжуються агресивні особистості, керовані ревнощами. Жадібність веде до світу голодних духів. Якщо основним затьмаренням людини була пристрасть, але добрі вчинки врівноважують та пересилують недобрі, то вона втілюється в людському тілі. Людське втілення вважається духовно найціннішим, хоча і не найкомфортнішим (Бхактиведанта, 1997).

Отже, палітра ставлення до смерті охоплює всі знаки емоцій: від *негативних* (страхи – потрапити після Аду до пекла; до сирої землі; гріх суїциду), через *амбівалентні* емоції (злиття з

природою у атеїстів; перевтілення душ у давніх греків, у ведичній культурі) до *позитивних* переживань (потрапити до Раю; загинути смертю героя – «на миру и смерть красна»; «харакірі», в японців, як демонстрація величі духу особистості).

Завдання даного дослідження: 1) виклад теоретичного аналізу змісту, емоційного знаку переживання та локалізації інобуття особистості після смерті як цінностей людини, що локалізуються в її діяннях, творіннях та спогадах нащадків; 2) опис і апробація авторської методики соціометричного контент-аналізу ставлення спільноти сучасних нащадків до видатної історичної постаті на прикладі українського педагога та соціального психолога зі світовим ім'ям А. С. Макаренка.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Досить поширеною точкою зору є уявлення про те, що страх смерті супроводжує весь життєвий шлях людини, з'являючись у дитинстві (згадаємо про дві рушійних сили людини – потяг до життя «ерос» і потяг до смерті «танатос» у психоаналізі З. Фрейда). В одній із своїх чудових книг великий український кардіохірург і письменник Микола Амосов розмістив такий епіграф (напевно, авторський, бо без підпису): «Тема смерті сильніша за тему кохання».

Водночас існує й інша позиція, що припускає виникнення важких переживань лише в старості, при незадоволеності прожитим життям і неможливості його змінити (Е. Еріксон). Умови прийняття закінчення життя створюються наявністю сенсу життя протягом життєвого шляху і реалізацією життєвого задуму (Ф. Ю. Василюк) в найбільш продуктивному віковому періоді – зрілості.

За автором статті, «зріла особистість систематично рефлексує своє життя і діяльність, провідні мотиви, аналізує зроблене, беручи з нього уроки, вирішує, на що конкретно витратити час, що залишився, ще раз абсолютно по-новому усвідомлює свою смертність» (Моргун, Ткачева, 1981, с.60).

Т. С. Яценко, О. В. Глузман, І. В. Калашник (2008, с.5) та ін. досліджують феномен «психологічної смерті», який характеризується блокуванням емоційної сфери суб'єкта, соціальним відчуженням, розототоженням власної уяви і реальності. До цих чинників слід додати прискорене «психологічне старіння» (за Є. І. Головахою, О. О. Кроніком) як

дефіцит цілепокладання, що приводить до різкого звуження вчинкового діапазону майбутнього у трансспективі життєвого шляху людини (Вернадськiанська..., 2014; Моргун, Ткачева, 1981; Моргун, 1992).

«Цілісний аналіз комплексу тематичних психомалюнків, – за Яценко, – дозволяє виявити логіку несвідомого та об'явлювати деструктивні тенденції до психологічної імпотенції та психологічної смерті, що символічно виявляються в тенденціях «повернення в лоно матері», до самопокарання та до саморуїнування.

Використання додаткових методик активного соціально-психологічного навчання (АСПН – роботи з неавторським малюнком, створення протагоністом казки про власне життя, роботи з предметною моделлю) дозволило виявити вплив інфантильного досвіду суб'єкта на виникнення тенденції до психологічної смерті. Вона позначається на характері спілкування, що знаходить вираження в таких явищах: неможливості підтримання оптимальних стосунків із оточуючими людьми; обтяженості ревнощами, задрощами, ненавистю, почуттям неповноцінності, приниженості; відчуттям безперспективності існування; маніпулювання оточенням; відстороненні, залежності від минулого; депресивності та схильності до суїциду.

Психоаналіз емпіричного матеріалу дозволяє виявити вплив едіпової залежності на виникнення тенденцій до психологічної імпотенції та смерті. Як засвідчує глибинно-психологічний аналіз, для едіпової залежності важливими чинниками є наявність табу на інцест, конкуренція з батьками та водночас залежність від них, що виражається в амбівалентності почуттів та внутрішній суперечливості психіки суб'єкта.

Результативність психокорекції за методом АСПН підтверджується порівняльними результатами тестових методик, що були використані в обстеженні студентів психологічного факультету першого-п'ятого курсів. Отримані дані дозволяють констатувати, що у студентів, які проходили глибинну психокорекцію за методом АСПН, знизилася депресивні, агресивні вияви, відбулося нівелювання деструктивних тенденцій» (Яценко, Глузман, Калашник, 2008, с.82).

Рефлексія, що супроводжує життєвий шлях дорослої людини, і переживання екзистенційних проблем зазвичай пов'язані з певними подіями – зовнішніми і внутрішніми (Ш. Бюлер). Осмислення проблеми в цей період і відповідне переживання можуть призводити до зміни ставлення до життя і смерті, переходу з повсякденного в онтологічний модус (М. Гайдеггер). «Живучи в онтологічному модусі, ми не тільки краще усвідомлюємо буття, смерть та інші невід'ємні якості життя, а й набуваємо більше бажання і можливості значно змінити світ. Ми готові взяти на себе основне завдання людини – побудувати справжнє життя, наповнене сенсом, діяльністю, засновану на почутті спільноти з людьми, що веде до самореалізації» (Ялом, 2012, с. 48). Тому І. Ялом переживання, що пов'язане з «зіткненням зі смертю», називає переживанням, «яке пробуджує».

Зупинемося докладніше на двох питаннях. По-перше, потребо-вольові переживання, які супроводжують усвідомлення закінчення життя, залежать виключно від особливостей індивідуального життєвого шляху, або існують деякі загальні тенденції? Як показало емпіричне дослідження (Кулагина, Сенкевич, 2013), найбільш вираженою є регіональна специфіка, тобто залежність ставлення до смерті від культурно-історичних умов і традицій. Вікові та гендерні відмінності виявляються порізному в різних регіонах.

Зокрема, високе прийняття закінчення життя, яке можна назвати оптимістичним ставленням до даної екзистенціальної проблеми, в Італії, в середовищі інтелігенції Риму. Водночас гендерних відмінностей не спостерігається, втім, від юності до зрілості прийняття закінчення життя посилюється.

Потребо-вольові переживання, що пов'язані зі смертю, в середовищі інтелігенції Москви і Єревана, на території пострадянського простору, мають іншу емоційну забарвленість. Популяційна динаміка показників дозволяє визначити загальні вікові тенденції: і в Москві, і в Єревані від юності до зрілості посилюється неприйняття закінчення життя. Якщо в Москві для юності характерно оптимістичне ставлення (невисокого рівня) до екзистенційних проблем, а в зрілості воно стає амбівалентним, то в Єревані і в юнацькому, і в зрілому віці воно амбівалентне, і його рівень знижується з віком. Виразеними є

гендерні відмінності. Поява амбівалентного ставлення до смерті в Москві обумовлена втратою юнацького оптимізму чоловіками. Наростання амбівалентного ставлення до смерті в Єрвані відбувається, навпаки, за рахунок жіночої частини вибірки.

По-друге, якщо виникнення страху смерті в значній мірі обумовлено незадоволеністю пройденим життєвим шляхом, то які потреби стоять за позитивними переживаннями? Мабуть, необхідно, в першу чергу, припустити задоволення двох потреб – «потреби бути самим собою і в злагоді зі світом» (Е. Фромм) та «потреби бути особистістю» (А. В. і В. А. Петровські). Докладніше зупинимося на останній потребі (Кулагина, 2017).

Потреба бути особистістю, згідно з Петровськими, – це потреба існувати в інших людях, відбитися в них і вкласти в них частку свого Я. Без можливості залишити слід у душі іншої людини, без існування в пам'яті інших немає особистості. Із задоволенням цієї потреби пов'язаний феномен ідеального буття людини – «відображеної суб'єктності». В. Петровський визначає відображену суб'єктність як «буття кого-небудь в іншому і для іншого. Сенс твердження: «людина відображена в мені як суб'єкт» – означає, що я більш-менш чітко переживаю її присутність в значущих для мене ситуаціях... Відбиваючись в мені, суб'єкт виступає як активне, діяльне начало, яке змінює мій погляд на речі, що формує нові спонукання, що ставить переді мною нові цілі; підстави та наслідки його активності не залишають мене байдужим, значущі для мене» (Петровський, 1996, с. 180). Із вірша автора «Визнання і небуття, або Кому в науці жити добре» (Моргун, 2014, с. 17):

*«Блажен, хто мав визнання за життя,
бо багатьом траплялось й померати...
З вершин років хочу оглянуть шлях,
що пощастило у науці торувати».*

Відображена суб'єктність проявляється в трьох формах і, одночасно, на трьох рівнях.

Перший рівень – закарбованість суб'єкта в ефектах міжіндивідуальних впливів. На цьому рівні можливий не тільки спрямований вплив однієї людини на іншу (соціальний вплив, влада), але і ненаправлений, зокрема, фасилітація – зміна ефективності діяльності людини завдяки контактам (реальної чи уявної взаємодії) з іншим. Хоча це найпростіший рівень, але тут важливий образ значущої іншої людини, який створюється під

час спілкування з нею. Динаміка потребо-вольових переживань, що стосуються екзистенційних проблем, вимагає більш високого рівня прояву відображеної суб'єктності.

Другий рівень позначається як «ідеальний значимий інший». Значимий інший стає частиною життєвого світу людини, що не поглинаючи його повністю, не зливаючись із Я, але стає силою, що діє в особистості та впливає на особистість. Життєвий світ людини включає два полюси – Я та Інший в мені.

Третій рівень – «втілення суб'єкту». На останній, вищого ступеня відображений значимий інший настільки глибоко проникає в життєвий світ людини, що Я визначається ним, і стає вкрай складно встановити особливості злиття двох Я, невіддільних один від одного. Ідеальний значимий інший або втілений суб'єкт може бути реальною близькою людиною, але може бути тими, хто пішли з життя, але продовжують впливати на ставлення до світу.

Задоволеність життям і прийняття його закінчення припускають усвідомлення феномена відображеної суб'єктності, в тому числі можливості своєї присутності в інших (тим самим – продовження життя!) за межею свого фізичного існування. Дорослий або літня людина прагне «позначитися» в своїх діях. Але ідеальним значущим іншим (іноді навіть втіленим суб'єктом) може стати і чоловік/дружина, і близький друг, і учень, тим самим задовольняючи потребу дорослої людини, людини поважного віку бути особистістю.

Слід нагадати і близьке до «відображеної суб'єктності», але більш широке поняття Ялома – «хвильовий ефект». «Тут йдеться про те, що кожна людина, не знаючи і не думаючи про це, поширює навколо себе концентричні кола впливу, які можуть зачіпати інших людей протягом багатьох років, із покоління в покоління. Цей вплив у свою чергу передається від одних людей до інших, як брижі на поверхні ставка... Ми можемо, нехай і без нашого відома, залишити десь частинку самих себе» – в своїх діях, у своїх друзях, у творчих досягненнях тощо. Хвильовий ефект – це «продовження своєї істоти, можливе завдяки турботі, допомозі і любові, яку ми даруємо іншим людям» (Ялом, 2012, с. 108, 111).

Про це і рядки з вірша автора «Чому кохають люди?» (Моргун, 2014, с. 61):

*«Чому кохають люди в самоті?
Щоб в дітях смерть навек перемогти!»*

Ціннісні орієнтації, спрямованість особистості задаються змістом потребо-вольових переживань і в конкретному аналізі розкриваються як потреби, мотиви, відношення, інтереси, сенси (сенси), цілі, установки (Психологія..., 2016, с. 32).

Якось, делегація наших письменників зупинилася в горах Чорногорії біля криниці, відпочити. Неподалік, у тіні дерева, сивочолий дідусь висікав на надгробному камені надпис. Допитливий письменник спитав, про що він? Старий відповів, що придумав собі на могилу таку епітафію: «Під цим каменем лежать бажання людини, вони рвуться нездійснені...».

2. Виникає проблема психологічного виміру «вдображеної суб'єктності», «хвильового ефекту», зокрема, для історичних постатей, що мають своїх послідовників. Скориставшись класичними методиками соціометрії (Кулагина, 2013) та контент-аналізу текстів (Фролов, 2011), автор пропонує *методику соціометричного контент-аналізу ставлення нащадків до видатного діяча.*

Термін «соціометрія» виник в кінці XIX ст. у зв'язку з описом можливих способів вимірювання соціального впливу одних груп людей на інші. Теоретичне й ідеологічне обґрунтування соціометрії як методу пізнання та вимірювання соціальних явищ дав відомий американський психіатр і соціальний психолог Я. (Дж). Морено (2001).

Предметна область соціометрії – емоційне ставлення людей у групах (симпатії, байдужість, неприязнь). Метод соціометричних вимірів дозволяє отримати інформацію про: соціально-психологічні відносини у групі; статуси людей у групі; психологічну сумісність і згуртованість у групі.

Соціометричні критерії формуються у вигляді запитань, відповіді на які служать підставою для встановлення відносин у групі. «Соціограма-мішень» – представляє собою систему концентричних кіл. У центральне коло потрапляють члени групи з максимальними виборами з боку інших. У периферійне коло – ті, кого не обирають. Отже, маємо графічну модель соціометричних статусів особистості: *зірки, бажані, ігноровані, ізольовані.*

У результаті соціометричного дослідження отримуємо відомості й узагальнену картину *стану* системи міжособистісних взаємин – *рівень благополуччя взаємовідносин* (РБВ). Високий РБВ – якщо «зірок» і «бажаних» у сумі більше, ніж «ігнорованих» та «ізолюваних»; середній рівень благополуччя групи – у разі рівності («зірки» + «бажані») = («ігноровані» + «ізолювані»). Низький РБВ відзначається при домінуванні в групі осіб із низьким статусом (Морено, 2001).

Вперше формалізований *контент-аналіз тексту* застосував американець Дж. Спід, котрий 1893 року опублікував статтю «Чи дають тепер газети новини?». Він виміряв обсяг тематичних матеріалів газет у дюймах. Виявилось, що газети протягом трьох років стали приділяти більше уваги пліткам та скандалам, але менше – літературі, політиці та релігії.

Одиницями контент-аналізу можуть бути: окремі слова, теми, повідомлення, прізвиська історичних діячів, політиків, видатних учених і діячів мистецтва (наприклад, *А. Макаренка*), судження, закінчена думка, логічний ланцюг (наприклад, *ступінь негативності-байдужості-позитивності ставлення нащадків А. Макаренка до його постаті та педагогічної спадщини або його статус*).

Отже, за предметом і соціометричним критерієм – *ступенем негативності-байдужості-позитивності ставлення до постаті та спадщини видатної людини* авторська теоретична модель включає такі типи нащадків.

За негативним ставленням:

– *винищувачі* (заборонити і знищити, наприклад – пам'ятник Макаренку на центральній вулиці Харкова);

– *опоненти* (критики досвіду педагога, наприклад – Н. Крупська, Ю. Азаров);

за байдужим ставленням:

– *ігноранти* («пофігісти») – ігнорують все, що стосується педагога);

– *попутники* (з амбівалентним ставленням – можуть, наприклад, подати тези на макаренківську конференцію, але жодної згадки про педагога);

за позитивним ставленням:

– *поминальники* (згадують ім'я педагога серед інших, у списку);

- *популяризатори* (висвітлюють досвід педагога);
- *соратники* (апологети, втілюють досвід педагога у життя в канонічній формі, без змін);
- *послідовники* (творчо розвивають досвід великого педагога в сучасних умовах).

Результати апробації методики соціометричного контент-аналізу ставлення нащадків до видатної історичної постаті на прикладі українського педагога та соціального психолога А. С. Макаренка.

Об'єктом дослідження є тексти матеріалів однієї з міжнародних макаренківських конференцій (Матеріали..., 2016).

Судячи з тексту матеріалів, у вказаному збірникові надруковано праці 40 авторів. Згадують ім'я педагога лише... 14 осіб. У підсумку маємо такий розподіл авторів за колами «соціометричної мішені» в діапазоні «попутники – послідовники»: попутники в периферійному колі – 25 осіб (62,5 %); поминальники – 1 особа (2,5 %); популяризатори – 7 осіб (17,5 %); соратники – 4 особи (10 %); послідовники, у центральному колі – 3 особи (7,5 %).

Якщо розташувати результати у вигляді «п'єдесталу пошани» (за ранговими місцями відповідно до числа нащадків), то маємо таку ієрархію (див. табл. 1): **байдуже ставлення**: 1) попутники (62,5 %); **позитивне ставлення**: 2) популяризатори (17,5 %); 3) соратники (10 %); 4) послідовники (7,7 %); 5) поминальники (2,5 %).

Таблиця 1

Розподіл авторів матеріалів конференції, присвяченій А. С. Макаренку, за кількістю типів ставлення до видатного педагога і психолога

Ставлення до видатного діяча	Тип нащадків	Кількість осіб	у %
1. Байдуже	1. Попутники	25	62,5
	2. Популяризатори	7	17,5
2. Позитивне	3. Соратники	4	10
	4. Послідовники	3	7,5
	5. Поминальники	1	2,5

Як видно з отриманих даних, спостерігається низький рівень благополуччя у ставленні сучасників до великого педагога, оскільки байдуже ставлення (62,5 %) посідає перше

місце та майже вдвічі перевищує позитивне (37,5 %). Якщо була б можливість визначити кількість сучасників із негативним ставленням, які не подавали матеріалів до збірника, то картина була б ще сумнішою. Принаймні, з цього стає зрозумілим – чому світовий бестселер «Педагогічна поема» і досі не повернуто до шкільного курсу української літератури, чому й досі не вийшло українською мовою її автентичне видання (без купюр сталінської цензури) тощо.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

1. Цінність інобуття людини після смерті, незалежно від того, чи перетілиться вона у гумус (за атеїзмом), чи у баобаб, тварину, вічне божество тощо (за іншими релігійно-філософськими вченнями), полягає і локалізується не в потойбічному світі, яким би жахливим (пекло) чи чарівним (Царство небесне) він не здавався.

Цінність інобуття вимірюється тим обсягом добрих вчинків, які людина встигла зробити для себе, своїх близьких, своєї країни, землян за життя, завдяки «хвильовому ефекту», «вдображеної суб'єктності». Згадаємо знаменні слова астронавта Ніла Армстронга, котрий, вперше ступаючи на Місяць, вимовив про те – який це маленький крок людини і який великий крок людства. Отже, домінуючими психічними процесами, які реалізують цінність інобуття людини є *пам'ять і вдячність*, що закарбовано у всіх культурах світу.

Цінність інобуття особистості після смерті має інверсійний характер, бо її найпотужніша позитивна спрямованість – начебто, на майбутнє потойбіччя, але найперше – на сьогодні і минуле. Це не «спогади про майбутнє», а скоріше своєрідні «мрії про минуле», чеснотами і здобутками якого і вимірюється така приваблива перспектива безсмертя.

2. Запропонована автором методика соціометричного контент-аналізу ставлення нащадків до видатної історичної постаті дозволяє впорядкувати їх за такими соціометричними критеріями, як ставлення до певного діяча, його статус.

Емпіричне дослідження розподілу авторів сучасного макаренківського збірника методом контент-аналізу текстів виявило домінування амбівалентного ставлення «попутників» до спадщини великого педагога.

Отримані результати дозволяють *рекомендувати*: по-перше, більш жорсткий відбір статей у персонілогічні збірники; по-друге, аби представників позитивного соціометричного діапазону в ставленні до спадщини Макаренка, користуючись «принципом перспективних ліній» і враховуючи посилення уваги до міжнародних індексів цитування, у майбутньому, ставало якомога більше, і його статус та рівень благополуччя відносин у громадській думці нащадків зростали як в Україні, так і в усьому світі.

Головна рекомендація цієї розвідки полягає в тому, що треба зробити все, аби твердження героя Джонатана Свіфта (із «Подорожей Гуллівера»): «...Жоден тиран не зміг би вгадати кари, якої я з радістю не прийняв би, аби тільки позбутися такого життя», – було не про нас.

Важливою *перспективою подальшого дослідження* є моделювання й вивчення психологічних критеріїв припинення прямого і прихованого геноциду українського народу (Вернадськіанська..., 2014; Моргун, 2017) – не тільки помирати за Україну на ешафоті Майдану-2 чи на війні-АТО/ООС (водночас дуже багато чоловіків намагаються ухилитися від служби у Збройних силах). До речі, чому назва війни стала ще туманнішою – «операція об'єднаних сил»? Ми ж усі виступаємо за прозорість! Наприклад, можна розшифрувати чіткіше – «опір окупації та сепаратизму (ООС)».

*«Гадаю, не допустять Штати,
щоб повбивали всіх українців
руками засланих «путинців»?
А ми – готові всіх... утратити?!»
(Моргун, 2017, с. 33).*

Ще треба і народжувати дітей, повертатися із еміграції, із заробітків, вкладати гроші не в чужі офшори, а у власну економіку тощо. Адже цінність смерті та інобуття у тому – як багато хоршого людина встигла вчинити до смерті.

Список використаних джерел

- Бхактиведанта Свами Прабхупада А.Ч. Путешествие вглубь себя / А.Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада. – Borehamwood, Herst : Bhaktivedanta Book Trast, 1997. – 320 с.
- Вернадськіанська ноосферна революція у розв'язанні екологічних та гуманітарних проблем. Зб. матеріалів IV Всеукраїнських Моргунівських читань із міжнародною участю, присвячених

- 90-річчю від дня народження видатного українця / за ред. В.І. Аранчій; відпов. за вип. П.В. Писаренко, М.М. Опара, В.Ф. Моргун. – Полтава : Дивосвіт, 2014. – 520 с.
- Дзюба Т.М. Психологія дорослості з основами геронтопсихології / Т.М. Дзюба, О.Г. Коваленко. – К. : ВД «Слово», 2013. – 264 с.
- Кулагина І.Ю. Отношение к смерти: возрастные, региональные и гендерные различия / И.Ю. Кулагина, Л.В. Сенкевич // Культурно-историческая психология. – 2013. – № 4. – С. 58-64.
- Кулагина І.Ю. Восприятие конечности жизни и страх смерти как потребностно-волевые переживания в многомерной теории личности В.Ф. Моргуна // Багатовимірність особистості: теорія, психодіагностика, корекція. Зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнар. участю (м. Полтава, 23 березня 2017 р.) [Електронний ресурс] / ред. колегія: С.Д. Максименко, М.І. Степаненко, С.М. Шевчук, Н.В. Сулаєва, К.В. Седих, В.Ф. Моргун (відп. за випуск). – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2017. – С. 125-129 / 332 с. – Режим доступу: <http://dspase.pnpu.edu.ua/handle/123456789/7803>
- Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції «Педагогічна особистість А.С. Макаренка на перетині освітніх парадигм» (м. Полтава, 10-11 березня 2016 р.) / за ред. проф. М.В. Гриньової. – Полтава, 2016. – 88 с.
- Моргун В.Ф. Проблема периодизации развития личности в психологии / В.Ф. Моргун, Н.Ю. Ткачева. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1981. – 84 с.
- Моргун В.Ф. Концепция многомерного развития личности и ее приложения / В.Ф. Моргун // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 2. – С. 27-40.
- Моргун В. Поетична психологія та психологічна поезія. Творча зустріч у поетичній лабораторії психолога (ПОУНБ імені І.П. Котляревського, 27 травня 2014 р.) / В. Моргун; організатор і ведуча М. Лагода. – Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. – 65 с.
- Моргун В. Україна: Майдан чи... ешафот? Думи скорботи та надії на психопрофілактику війни слов'ян до останнього українця / В. Моргун; епіграф Л.В. Костенко; замість післямови: В.В. Рибалка, Ю.Ч. Кім; Л.М. Овдієнко. – Полтава, 2017. – 46 с.
- Морено Я.Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе / Я.Л. Морено; пер. с англ. А. Боковикова. – М. : Академ. проект, 2001. – 384 с.
- Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.
- Психологія. Цінності. Особистість. Міжнарод. зб. наукових праць / за ред. М.З. Степуляка, І.Ю. Філіппової. – Луцьк : Волинь-поліграф, 2016. – С. 29-35.

- Роменец В.А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. [Монографія] / В.А. Роменец. – К. : Здоров'я, 1989. – 192 с.
- Фролов П. Контент-аналіз / П. Фролов // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – С. 357.
- Ялом И. Вглядываясь в солнце: жизнь без страха смерти / И. Ялом. – М. : Эксмо, 2012. – 352 с.
- Яценко Т.С. Глибинна психологія: діагностика та корекція тенденції до психологічної смерті. Навч. посіб. / Т.С. Яценко, О.В. Глузман, І.В. Калашник. – Ялта : РВВ КГУ, 2008. – 204 с.

References

- Bkhaktivedanta Svami Prabhupada A.Ch. (1997). Puteshestviye vglub' sebya [Travel deep down yourself], Borehamwood, Herst, USA: Bhaktivedanta Book Trast [in Russian].
- Vernadskianska noosferna revolyutsiya u rozvyazanni ekolohichnykh ta humanitarnykh problem [Vernadskoyan noosphere revolution in solving ecological and humanitarian problems]. Zbirnyk materialiv IV Vseukravinskvykh Morhunivskvykh chvtan iz mizhnarodnovu uchastvu. prvsyvachenykh 90-richchyu vid dnya narodzhennya vydatnoho ukrayintsy (2014) [Collection of Materials of the IV All-Ukrainian Morguniv Readings with International Participation devoted to the 90th anniversary of the birth of a prominent Ukrainian]; za redaktsiyeyu V.I. Aranchiy; vidpovidalni za vypusk P.V. Pysarenko, M.M. Opara, V.F. Morhun, Poltava: Dyvosvit [in Ukrainian].
- Dzyuba, T. & Kovalenko, O. (2013). Psykholohiya doroslости z osnovamy herontopsykholohiyi [Psychology of adolescence with the basics of gerontopsychology]. Avtor vstupu, dodatku i redaktor V.F. Morhun, Kyiv: Vydavnychyy dim «Slovo» [in Ukrainian].
- Kulagina, I. & Senkevich, L. (2013). Otnosheniye k smerti: vozrastnyye, regional'nyye i gendernyye razlichiya [Attitudes towards death: age, regional and gender differences]. Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya [Cultural-historical psychology], Moskva, 4, 58-64 [in Russian].
- Kulagina, I. (2017). Vospriyatiye konechnosti zhizni i strakh smerti kak potrebnostno-volevyye perezhivaniya v mnogomernoy teorii lichnosti V.F. Morguna [Perception of the finitude of life and the fear of death as needs-volitional experiences in the multidimensional theory of personality V.F. Morgun] / Bahatovvmirist osobystosti: teoriva, psykhodiahnostvka, korektsiya. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukravinskoho naukovopraktychnoho seminaru z mizhnarodnoyu uchastyu (m. Poltava, 23 bereznya 2017 r.) [Multidimensionality of the person: theory, psychodiagnostics, correction. Collection of scientific works on the materials of the

- All-Ukrainian scientific and practical seminar with international participation (Poltava, March 23, 2017)]. [Elektronnyy resurs] / Poltava: PNPu imeni V.H. Korolenka. Rezhym dostupu: <http://dspase.pnpu.edu.ua/handle/123456789/7803> [in Ukrainian].
- Materialy XV Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Pedahohichna osobystist A.S. Makarenka na peretyni osvitynih paradyhm» (m. Poltava, 10-11 bereznya 2016 r.) (2016) [Materials of the XV International Scientific and Practical Conference "Pedagogical Personality A.S. Makarenko at the intersection of educational paradigms" (Poltava, March 10-11, 2016)] / za redaktsiyeyu profesora M.V. Hrynovoyi, Poltava [in Ukrainian].
- Morgun, V. & Tkacheva, N. (1981). Problema periodizatsii razvitiya lichnosti v psikhologii [The problem of periodization of personality development in psychology], Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- Morgun, V. (1992) Kontseptsiya mnogomernogo razvitiya lichnosti i yeye prilozheniya [The concept of multidimensional personality development and its applications]. *Filosofskaya i sotsiologicheskaya mysl'* [Philosophical and sociological thought], Kiev, 2, 27-40 [in Russian].
- Morgun, V. (2014). Poetychna psykholohiya ta psykholohichna poeziya [Poetic psychology and psychological poetry]. *Tvorcha zustrich u poetychniy laboratoriyi psykholoha (POUNB imeni I.P. Kotlyarevskoho, 27 travnya 2014 r.)* / orhanizator i veducha M. Lahoda, Poltava: PNPu imeni V.H. Korolenka [in Ukrainian].
- Morgun, V. (2017). Ukravina: Mavdan chy... eshafot? Dumv skorbotv ta nadivi na psykhoprofilaktyku viyny slov'yan do ostannoho ukrayintsya [Ukraine: Maidan or... scaffold? The dummy of sorrow and the hope of psychoprophylaxis of the Slavs' war to the last Ukrainian]. *Epigraf L.V. Kostenko: zamist dislyamovy: V.V. Rybalka, YU.CH. Kim; L.M. Ovdienko, Poltava* [in Ukrainian].
- Moreno, J. (2001). *Sotsiometriya: Eksperimental'nyy metod i nauka ob obshchestve* [Sociometry: The Experimental Method and the Science of Society]: perevod s angliyskogo A. Bokovikova, Moskva: Akademicheskyy proyekt [in Russian].
- Petrovskiy, V. (1996). *Lichnost' v psikhologii: paradigma sub'yektnosti* [Personality in psychology: the paradigm of subjectivity], Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].
- Psykholohiya. Tsinnosti. Osobystist [Psychology. Values. Personality] (2016). *Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats / za redaktsiyeyu M.Z. Stepulyaka, I.Yu. Filippovoyi, Lutsk: Volynpolihraf* [in Ukrainian].
- Romenez, V. (1989). *Zhizn' i smert' v nauchnom i religioznom istolkovanii* [Life and death in scientific and religious interpretation]. [Monografiya], Kiyev: Zdorov'ya [in Russian].

- Frolov, P. (2011). Kontent analiz. [Content analysis]. Politychna entsvklopediva. [Political Encyclopedia]. Redaktery: Yu. Levenets, Yu. Shapoval, Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Yalom, I. (2012). Vglyadyvayas' v solntse: zhizn' bez strakha smerti [Peering into the sun: life without the fear of death] / perevod s angliyskogo; Moskva: Eksmo [in Russian].
- Yatsenko T. & Hluzman O. & Kalashnyk I. (2008). Hlybvanna psvkhologhiva: diahnostyka ta korektsiya tendentsiyi do psykholohichnoyi smerti [Depth Psychology: Diagnosis and Correction of the Trend to Psychological Death], Yalta: RVB KSU [in Ukrainian].

V. Morgun

INDIVIDUAL PERSONALITY AFTER DEATH AND APPROACH OF THE METHOD SOCIOMETRIC CONTENT ANALYSIS ADVANTAGES OF SUPPLIERS TO THE PROMINENT FIGURE

The article gives a theoretical analysis of the content, emotional sign of experience and localization of other personality after death as human values, which are localized in its acts, creations and memories of descendants. The description and approbation of the author's method of sociometric content analysis of the attitude of the community of contemporary descendants to the outstanding historical figure is given on the example of the Ukrainian teacher and social psychologist A. Makarenko. An empirical study of the distribution of the authors of the modern makarenkov collection by the method of sociometric content analysis of texts revealed the dominance of the ambivalent attitude of the companions to the legacy of a great teacher. The obtained results allow us to recommend: firstly, a more rigorous selection of articles in personological collections; secondly, in order to ensure that representatives of the positive sociometric range in relation to Makarenko's heritage, using the "principle of promising lines" and taking into account the increased attention to international citation indices, became as much as possible in the future, and his status and the level of well-being of relations in the public opinion of the descendants grew as in Ukraine and all over the world.

Key words: death crisis, other personality after death, act, creation, memory of a person, method of sociometric content analysis of the ratio of descendants to a prominent person, types of descendants: fighters, opponents, companions, memorials, propagators, companions, consecutive.

Надійшла до редакції 5.06.2018 р.